

ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (ԱԻ)

ԻՍՈՒՎԱՅԻ ԱՐՔԱՅԻ և ԽԵԹԱԿԱՆ «ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԱԴՍՏԵՐ» ԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հռովմածի քեման Զ.ա. 13-րդ դարի խեթա-խուվական հարաբերություններն են, մասնավորապես խեթական և խուվական արքայաանների միջև առկա ազգակցական կապերը: Ինչպես հայտնի է, խեթական արքունիքը տարբեր պետությունների և իշխանությունների հետ խնամիական կապերի հաստատումն օգտագործում էր որպես իր քաղաքական շահերի առաջխաղացման հարմար միջոց: Կախյալ արքաների պարագայում դա ապահովում էր տվյալ պետության արտաքին կողմնորոշման խեթամետ ուղղվածությունը. ամուսնական պայմանագրերը սովորաբար ենթադրում էին նրանց պարտավորվածությունը հետագայում գահը փոխանցել խեթական արքայադստեր ժառանգին¹, ինչն էլ բնականաբար ավելի էր նպաստում տվյալ երկրում խեթական ազդեցության ուժեղացմանը:

Նման հարաբերություններ առկա էին նաև կարևոր ռազմաքաղաքական դիրք զբաղեցնող Իսուվայի և Խեթական պետության միջև: Ըստ Ա. Քոսյանի, արքայատոհմերի միջև ազգակցական կապերի ձևավորման ժամանակագրական վերին սահման կարելի է համարել Իսուվայի նվաճման շրջանը Զ.ա. 15-րդ դարում²: Այդ կապերի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տեղեկություններ պահպանվել են Զ.ա. 13-րդ դարի խեթական աղբյուրներում, որոնք խոսում են խեթական արքայադստերից մեկի՝ Կիլուշխեպայի Իսուվայի արքայատոհմի անդամ լինելու մասին:

Այս արքայադստեր անունը դիցանվանակերտ է: Անվան առաջին մասի՝ *ke(i)lus-* (նաև *kel-/keli-/keldi-/kelum-*) մասնիկի իմաստը մինչ այժմ հստակեցված չէ, ամենայն հավանականությամբ, այն նշանակում է «լավ զգալ», «լավ վիճակի մեջ լինել»³: Անվան երկրորդ մասը – խուրրիական առասպելաբանության աստվածուհիներից մեկի՝ *Hebat* աստվածուհու անունն է⁴: Այսպիսով, Կիլուշխեպա անունը կարող է ստուգաբանվել հետևյալ կերպ. «Հեբաթ (աստվածուհու զորությամբ) լավ լինել» կամ «Հեբաթն իմ բարօրությունն է»:

Կիլուշխեպան աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես *DUMU.SAL.GAL*⁵ կամ որպես *DUMU.MUNUS.GAL* - «մեծ արքայադստեր»⁶: Այս տիտղոսը խեթական արքայադստերի կարգացանկում ամենաբարձր տեղն է զբաղեցնում: Ենթադրվում է, որ այս տիտղոսն էին կրում «առաջին կնոջ դստերը», տվյալ դեպքում՝ Խաթուսիլիս III-ի և Պուդուխեպայի դստերը⁷:

Ուսումնասիրողները տարակարծիք են այն հարցում, թե Կիլուշխեպան Պուդուխեպայի դուստրն էր, թե՝ քույրը: Հօգուտ Պուդուխեպայի դուստր լինելուն արտահայտվել է Թ. վան դեն Հոուտը, փաստարկելով, որ Կիլուշխեպայի որդու՝ Էխլի-շարրումայի և Թուդխալիյաս IV-ի միջև առնվազն մեկ սերնդի տարբերություն կա, և ավելի ճիշտ կլինի Կիլուշխեպային դիտել որպես Պուդուխեպայի դուստր, այլ ոչ թե քույր⁸: Նույն կարծիքին է Հոուինք թեն Քեյթը⁹: Նշենք, սակայն, որ այս դարաշրջանում ամուսնական տարիքը բավականին ցածր էր, և չէր բացառվում մի կողմից փոքր քրոջ, մյուս կողմից՝ ավագ քրոջ որդու միջև ենթադրվելիք տարիքային հավասարությունը: Հետևաբար, չենք կարող Էխլի-շարրումայի և Թուդխալիյաս IV-ի տարբեր սերունդներին պատկանելու փաստից հետևություններ անել նրանց միջև առկա տարիքային տարբերության մասին: Ինչևիցե, ուսումնասիրողներն ավելի հակված են կարծել, որ Կիլուշխեպան է Խաթուսիլիս III-ի և Պուդուխեպայի «մեծ արքայադուստր» տիտղոսը կրող դստերից մեկը, որը կնության է տրվել Իսուվայի արքային:

Նրա ամուսնու անվան հետ կապված կան որոշակի տարակուսանքներ: Քորուջութեփեյի կնիքների արձանագրությունները վերծանելով՝ Հ. Գյութերբոքը կնիքներում [...] -Sarrumma և Կիլուշխեպա անունների մեկտեղ հանդես գալու վստահից եզրակացրել է, որ այս երկու կնիքներում խոսքը կարող է գնալ Ari-Sarrumma-ի մասին¹⁰, որը Ուլմի-Թեշուքի պայմանագրում հիշատակվում է որպես Իսուվայի արքա¹¹: Այս բնույթի պայմանագրերի կնքման ժամանակ վկա կարող էին լինել միայն արքայական տան անդամները, կամ արքայատան հետ խնամհական կապեր ունեցող անձինք¹²: Այս համատեքստում պատմական Իսուվայի տարածքում հայտնաբերված կնիքները միանշանակորեն պետք է պարունակեն Ari-Sarrumma անունը¹³: Սակայն, Ari-Sarrumma անվան հետ մեկտեղ Կիլուշխեպայի մահվան մասին պատմող արձանագրություններում (KUB 40-80-1, 2 /CTH 297/ և KUB XL 90 /CTH 295/) վկայված է նաև Ali-Sarrumma անձնանունը: Դատական այս արձանագրությունների համադրությունը¹⁴ ուսումնասիրողների շրջանում տարակուսանք է առաջացրել Կիլուշխեպայի ամուսնու անվան վերաբերյալ: Մենք, առավել համոզիչ համարելով Ari-Sarrumma անվան օգտին բերվող փաստարկները, գտնում ենք, որ Ali-Sarrumma անվան ի հայտ գալն ամենայն հավանականությամբ պետք է համարել խեղճներն լեզվում առկա r/l վոխանցման հետևանք: Նշենք նաև, որ Ali + Sarrumma անվան առաջին մասը որևէ կերպ չի ստուգաբանվում, մինչդեռ Ari-Sarrumma անունը կարող ենք ստուգաբանել խուրիներեն ari- տալ¹⁵ և Sarrumma անունների համադրությամբ. «Թեշուքի/Շարրումայի»¹⁶ տրված:

Հուլինք թեն Քեյթը հաշվի առնելով այն փաստը, որ Թուդխալիյաս IV-ը իր գահակալության առաջին շրջանում Կիլուշխեպայի որդի էխլի-շարրումայի ժամանակակիցն էր, գտնում է, որ այս ամուսնությունը պետք է որ

տեղի ունեցած լինելը Խաթուսիլիս III-ի գահակալման կեսերին, մոտավորապես Զ.ա. 1258 և 1244 թվականների միջև¹⁷: Ավելի ստույգ տարեթիվ որոշելու համար եթե ընդունենք, որ Էխլի-շարրումման 1234 թվականին Նիխրիայի ճակատամարտին մասնակցելու համար զոհն 16 տարեկան պետք է լիներ, ապա կարող ենք ավելի կոնկրետացնել ամուսնության տարիները 1358-1350 թվականների միջակայքում: Կիլուշխեայայի մահվան մասին վկայող վերոհիշյալ դատական արձանագրությունների համադրումը քույր է տալիս փաստել, որ Կիլուշխեայայի մահը տեղի է ունեցել Արի-շարրումմայի գահակալման վերջին շրջանում՝ 1240 և 1235 թվականների միջև: Եթե ենթադրենք, որ Թուղխալիյասն Արի-շարրումմային զահրնկեց է արել մինչև Նիխրիայի ճակատամարտը 1234/3թ.¹⁸, քանի որ այս ճակատամարտի հետ կապված արդեն հիշատակվում է Էխլի-շարրումման, ուրեմն Արի-շարրումմայի ապստամբությունը պետք է որ տեղի ունեցած լիներ մի երկու տարի առաջ՝ 1238-1235թթ. միջև, այսինքն անմիջապես Թուղխալիյաս IV-ի գահակալումից (մոտավորապես 1240-1220թթ.) հետո: Այս փաստերը համադրելով, կարող ենք առաջարկել ղեպքերի հետևյալ հաջորդականությունը.

ա. Իր գահակալության սկզբնական շրջանում Արի-շարրումման լույս վերաբերմունք է ցուցաբերել խեթական արքունիքի նկատմամբ, ինչը պայմանավորված էր նրա՝ Խաթուսիլիս III-ի փեսա լինելու հանգամանքով: Հավանաբար այս փուլին են վերաբերում Պուդուխեայայի աղոթք-խոստումները՝ ուղղված «Խսուվայի արքայորդու»՝ ենթադրաբար Էխլի-շարրումմայի առողջացմանը¹⁹:

բ. Իր գահակալության հաջորդ փուլում, հավանաբար 1240 թվականից հետո, Արի-շարրումման որոշ գործողություններ է ձեռնարկել՝ ուղղված խեթական տերության, կամ, ավելի ճիշտ, կառավարող արքայի դեմ, ինչով էլ բացատրվում է նրա անձի հիշատակումներն իր համար աննպաստ դատական արձանագրություններում և նամակներում: Եթե ճիշտ համարենք Ali-Sarrumma և Ari-Sarrumma անունների նույնականությունը, կարող ենք եզրահանգել, որ Արի-շարրումման ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ասպարեզից հեռացրել է իշխող արքային՝ Թուղխալիյասին նվիրված կնոջը, ինչին էլ հետևել է նրա՝ Թուղխալիյասի դեմ արքայազն Խեշնիի դավադրության մեջ ներգրավվելն ու զահրնկեց արվելը: Առավել հստակ պատասխան տալ անհնար է փաստերի սակավության և այս տեքստերը ժամանակագրորեն ճիշտ տեղաբաշխելու անհնարինության պատճառով: Արի-շարրումմայի նման կեցվածքը միզուցե բացատրվում է նրանով, որ Խսուվայում հավանաբար ձևավորվել էր կամ վաղուց առկա էր հակախեթական տրամադրությունների մի ալիք: Վասալ այս պետության խիստ կարևոր ռազմաքաղաքական դիրքն ու նշանակությունը և 13-րդ դարում հարևան Ասորեստանի հզորացումը ստիպել էին խեթական թագավորությանը գործադրել ամեն ջանք՝ Խսուվան

ագղեցության իր ոլորտում պահելու համար. արքա Արի-շարրումային կնության էր տրվել իր կարգավիճակով ամենաբարձր կարգի արքայադստերից մեկը: Բայց և այնպես, չնայած որ այս ամուսնությունը լրացուցիչ մինչդիմաստիական օղակ ստեղծեց Իսուվայի և Խեթական թագավորության փոխադարձ և տարաբնույթ կապերի շղթայում, այն ամբողջությամբ չկարողացավ բացառել Իսուվայում առկա հակախեթական տրամադրությունները, որոնց հետագա զարգացման համար լրացուցիչ խթան հանդիսացավ Թուդխալիյաս IV-ի գահակալման սկզբնական շրջանի քաղաքական ճգնաժամը:

MARIAM KHANZADYAN

(IOS)

THE DYNASTIC MARRIAGE BETWEEN THE KING OF ISUWA AND "GREAT PRINCESS" KILUSHEPA

The article deals with the dynastic marriage between royal families of the Hittite Empire and the Kingdom of Isuwa in the 13th century B.C. The marriage of Ari-Sarrumma with such a high-ranked Princess Kilusheba, the daughter of Hattusilis III and Queen Puduheba, constituted closer relations between the Hittite court and the King of a vassal-state Isuwa, which were situated in the most strategic areas of the Empire itself. But this marriage itself did not mean that the Hittite Empire had an absolute hegemony over the Kingdom of Isuwa in the second half of 13th century B.C.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Bryce T., The Hittite Kingdom, Oxford, 1999, p. 51.
2. Քոսյան Ա., Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա. XIII – XII դարերում, ՊԲՀ, թիվ 1, 1997, էջ 179:
3. Laroche E., Glossaire de la langue hourrite, RHA, tome XXXIV, 1976, p.143.
4. Хачикян И., Хебат, МНМ, II, с. 586.
5. Այս տիտղոսի վերաբերյալ տես De Roos J., Who was Kilushepa?, JOL, 1985-1986, p. 76-77.
6. Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ DUMU.MUNUS.GAL տիտղոսը քարգմանվում է մաև որպես «արքայի կին, որը չի թագավորում որպես Տավանանա», փաստարկելով, որ այս

տիտղոսով հանդես եկող արքայադստրերը կամ արդեն թագուհի էին, կամ մոտ ապագայում պատրաստվում էին թագուհի դառնալ: Տես Philo H.J. Houwink ten Cate, *The Hittite Dynastic Marriages of the Period between ca. 1258 and 1244 B.C.*, *AoF*, 23, 1996, pp. 48-50.

7. Philo H.J. Houwink ten Cate, *op.cit.*, p. 52.
8. Th.van den Hout, *Der Ulmitešub-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung*, Wiesbaden, 1995, p. 126.
9. Philo H.J. Houwink ten Cate, *op. cit.*, p. 48.
10. Güterbock H.G., *Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Koructepe*, *JNES*, 1973, No. 1-2, pp. 139-141.
11. Քոսյան Ա., *Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը*, Երևան, 1999, էջ 73:
12. Ըստ պ.գ.դ. Արամ Քոսյանի բանավոր հաղորդման:
13. Քոսյան Ա., *Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա. XIII – XII դարերում*, էջ 178-179: Նաև տես Քոսյան Ա., *Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը*, էջ 73:
14. Riemsneider K.K., *OLZ*, 70, 1975, p. 260; Klengel H., *Or.Ant.*, 15, 1976, p. 88, *Archi A.* – Klengel H., *AF*, 12, 1985, p. 61.
15. Laroche E., *RHA*, tome XXXIV, 1976; p. 52.
16. Šarruma աստծո անունն է, որը խուրրիական դիցաբանությունում հանդես է գալիս որպես Թեշուբի և Հեբաթի որդի, թարգմանաբար՝ «Թեշուբ աստծո ցլիկ/որդի» (Хачикян И., Хебат, МНМ, том II, с. 586); Laroche E., *Glossaire de la langue hourrite*, *RHA*, tome XXXV, 1977, p. 218.
17. Philo H.J. Houwink ten Cate, *op.cit.*, p. 53.
18. Քոսյան Ա. *Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը*, էջ 73:
19. De Roos J., *Who was Kilushepa?*, *JOL*, 1985-1986, p. 81.